

A Comparative Study of the Relationship between Religion and Democracy in the Political Thought of Davood Feirahi and Mehdi Haeri Yazdi

Mohammad Nezhadiran¹

1. PhD of Political Sciences, Islamic Azad University, Department of Research Sciences, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
Email: ir_1400@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

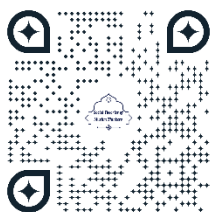
Received: 31 August 2025
Received in revised form: 19 May 2026
Accepted: 30 May 2026
Published online: In Press

Keywords:

Religion, Democracy, Political Jurisprudence, Practical Wisdom, Davood Feirahi, Mehdi Haeri Yazdi.

ABSTRACT

This research aims to conduct a comparative study of the relationship between religion and democracy in the political thought of Davood Feirahi and Mehdi Haeri Yazdi to understand the root of the differences in their views. In it, an attempt is made to analyze this issue, analyze each of their attitudes in presenting an alternative political model to the theory of the absolute guardianship of the jurist, and evaluate and compare their strategies for explaining the religious model of democracy. The analytical-comparative method is considered in this research, which is used to analyze each of their approaches to the relationship between jurisprudence and government, and to examine the position of democracy in their thought and to consider the fundamental distinction between them. The main finding of this research indicates that the main difference between Feirahi's "theory of democratic jurisprudence" and Haeri's "theory of proprietary agency of the commons" is rooted in their different definitions of jurisprudence and its relationship with government. The overall conclusion shows that Feirahi considers jurisprudence as a social and political knowledge that can be democratically reconstructed and considers the government as an institution that can be regulated by democratic jurisprudence, while Haeri sees jurisprudence as part of practical wisdom and considers government as a "wilayah" rather than a "wilayah"; he emphasizes rationality and justice in governance.

Cite this article: Nezhadiran, M. (2026). A Comparative Study of the Relationship between Religion and Democracy in the Political Thought of Davood Feirahi and Mehdi Haeri Yazdi. *Social Theories of Muslim Thinkers*, Article in Press. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.401572.1822>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.401572.1822>

Introduction

Problem statement: The main issue of this research is how a modern concept such as democracy, which grew in the context of liberal ideas of thinkers such as John Locke, has found the ability to be redefined in the system of traditional Islamic knowledge such as jurisprudence and practical wisdom. And more importantly, what impact has the different context of traditional knowledge such as political jurisprudence and practical wisdom had on the nature of the political thought of these thinkers in presenting political models of religious democracy in the face of the idea of liberal democracy.

Purpose: The aim of this research is to examine and compare the relationship between religion and democracy in the political thought of Davoud Feirahi and Mehdi Haeri Yazdi in order to clarify on what epistemological, jurisprudential, and political philosophical foundations each of these two thinkers has used to explain the possibility or limits of the compatibility of religion with democracy. This research also attempts to analyze their theoretical commonalities and differences in areas such as democracy, political legitimacy, the role of Sharia, freedom, and public participation, and ultimately, to present a more accurate picture of the capacities of Islamic political thought in the face of modern concepts of governance.

Questions /Hypothesis: The main question of the present study is: What consequences has the distinction between political jurisprudence and practical wisdom in the thought of Fayrhi and Ha'eri Yazdi had in presenting a democratic model of religious political thought? The main hypothesis of the study is that in the Fayrhi jurisprudential approach, the interaction of religion and politics is centered on the redefinition of jurisprudential *ijtihad* based on everyday necessities and modern rationality, while in the Ha'eri Yazdi jurisprudential approach, reason and public consent constitute the main basis of legitimate government.

Background: The research that has been conducted so far on the concept of the relationship between religion and democracy in the thought of Feirahi and Ha'eri has been less comparative and has mostly described, analyzed, and criticized them independently. Of course, some of these critics, such as Seyyed Javad Tabataba'i, have criticized and examined the views of both thinkers separately. Some, such as Seyyed Sadeq Haghighat and Abdul Wahab Farati, have criticized only Feirahi's views on democratic jurisprudence. Critics, such as Mohammad Momin Qomi and Davood Mahdavizadegan, challenge Ha'eri Yazdi's view by citing jurisprudential and philosophical foundations.

Methodology

The method used in this research is of a comparative analytical type. This method is based on comparison to identify the similarities and differences between the two theories. In this method, while examining the main foundations and claims of these two theories and their results, their commonalities and differences are analyzed, and then a comparative model of these two theories is presented. The documentary method has also been used to collect information. In this way, regarding the views of Fayrhi and Haeri Yazdi, articles and books published by these authors themselves or reputable research works on them have been used.

Research findings

- 1- The most important common ground between them should be sought in the three issues of the inherent right of the people to sovereignty, the criticism of historical monarchies, and the place of the social contract in the history of Islam. Both of them consider the right to sovereignty to be a natural and inherent thing for the general public. Their belief in the right to sovereignty of the people has led them to consider historical monarchies as illegitimate forms of political power based on power and inheritance. Both of them emphasize the social contract and believe that allegiance has been a kind of political contract between the people and the ruler since the beginning of Islam.
- 2- The difference in the different theoretical foundations of the two theories is rooted in the distinction between political jurisprudence and practical wisdom. Feirahi's theoretical basis in the discussion of democracy is based on the centrality of political jurisprudence. While Haeri Yazdi has a philosophical approach to politics and believes that political and governmental concepts can be proposed in the realm of practical reason.
- 3- Another fundamental distinction between the two theories is their methodology. Feirahi uses the method of historical and jurisprudential analysis. However, Haeri's method is completely different. He has used a philosophical basis in order to justify political power, and the use of jurisprudential examples such as common ownership is merely to explain his theory.
- 4- The basis of political legitimacy is another significant difference between the two theories. Feirahi believes that legitimacy in Islam is not simply divine, but rather the product of the interaction of power, knowledge, and historical interpretation of texts. And on this basis, he considers the distinction between right and ruling as the key to entering democratic jurisprudence; because in his view, right belongs to the people and ruling is the means of regulating it. While Haeri Yazdi has a completely different approach to political legitimacy and considers it to be the result of the agency based on the natural ownership of citizens over the land where they live.
- 5- The relationship between religion and politics is another fundamental difference between the two theories. Feirahi believes in the interaction of religion and politics and believes that in Islam, politics is not considered as an independent matter from religion, but as part of the religious social order; Haeri Yazdi, however, believes in the relative separation of religion from politics and, in his belief, religion is for the purification of the soul and happiness in the hereafter, not for the management of political and social affairs; this is the duty of practical reason.
- 6- The last point of difference between the two theories is related to the way they deal with the theory of the guardianship of the jurist. Feirahi believes that the guardianship of the jurist, if considered as a guardianship over Islamic society, must be compatible with the rational and participatory mechanisms of the modern state. Meanwhile, Haeri Yazdi, by explicitly criticizing and rejecting the theory of the guardianship of the jurist in the field of politics and government, explicitly states that the guardianship of the jurist, if it means government, requires that the jurist inherently and without the consent of the people have the right to take control of their affairs; and this is incompatible with the principles of practical reason and the natural rights of humans

Conclusion

The study shows that they are seriously concerned with democracy and both are trying to formulate a model of the relationship between religion and democracy in accordance with religious teachings and the requirements of the modern world. Both theories, while having commonalities such as paying attention to the natural and inherent right of sovereignty for the people, criticizing historical monarchies as illegitimate forms of government, and paying attention to the issue of allegiance as a kind of social contract in early Islam, also have important differences. Political jurisprudence is rooted in revelation and religious texts (the Quran, Sunnah, consensus, jurisprudential reason) and is based on Sharia and derives legitimacy from the divinity of the rulings. Its goal is to determine the religious obligation of political action, while practical wisdom is rooted in philosophical reason and human experience and is based on the rational recognition of good and right. It derives legitimacy from reason and human expediency, not necessarily from revelation, and its goal is to realize the good, justice, and human happiness. Political jurisprudence, due to its adherence to the text, is usually less flexible and specifies the minimum and boundaries of the Sharia. However, practical wisdom, due to its reliance on reason and expediency, is more flexible and dependent on the conditions of time and place; and within it, the best and most efficient way of governance can be proposed.

Author Contributions: The author is the sole contributor to the writing and development of this manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Declaration of AI Use: The author has used no AI tools.

Acknowledgements: The author would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

بررسی مقایسه‌ای نسبت دین و دموکراسی در اندیشه سیاسی داود فیرحی و مهدی حائری یزدی

محمد نژادایران^۱

۱. دکتری تخصصی علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: ir_1400@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

این پژوهش با هدف بررسی مقایسه‌ای نسبت میان دین و دموکراسی در اندیشه سیاسی داود فیرحی و مهدی حائری یزدی برای فهم ریشه تمایزات دیدگاه‌های آنها انجام و در آن سعی شده تا ضمن تحلیل این موضوع نگرش هرکدام در ارائه الگوی سیاسی جایگزین برای نظریه ولایت مطلقه فقیه تحلیل و راهکارهای آنها برای تبیین الگوی دینی از دموکراسی مورد ارزیابی و مقایسه قرار گیرد. روش تحلیلی - مقایسه‌ای در این پژوهش مورد توجه بوده که با بکارگیری آن سعی شده ضمن تحلیل رویکرد هر یک از آنها به نسبت میان فقه و حکومت جایگاه دموکراسی در اندیشه آنها بررسی و تمایز اساسی میان آنها مورد توجه قرار گیرد. یافته اصلی این پژوهش نشانگر آن است که تمایز اصلی «نظریه فقه دموکراتیک» فیرحی با «نظریه وکالت مالکانه مشاع» حائری ریشه در تعریف متفاوت آنها از فقه و نسبت آن با حکومت دارد. نتیجه کلی نشان می‌دهد که فیرحی فقه را به عنوان دانش اجتماعی و سیاسی قابل بازسازی دموکراتیک تلقی کرده و حکومت را نهادی قابل تنظیم با فقه دموکراتیک می‌داند در حالی حائری فقه را بخشی از حکمت عملی می‌بیند و حکومت را از جنس «وکالت» می‌داند نه «ولایت»؛ وی بر عقلانیت و عدالت در حکمرانی تأکید دارد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۹

تاریخ انتشار: آماده انتشار

کلیدواژه‌ها:

دین، دموکراسی، فقه سیاسی، حکمت عملی، داود فیرحی، مهدی حائری یزدی.

استناد: نژادایران، محمد (۱۴۰۵). بررسی مقایسه‌ای نسبت دین و دموکراسی در اندیشه سیاسی داود فیرحی و مهدی حائری

یزدی. *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، مقاله آماده انتشار.

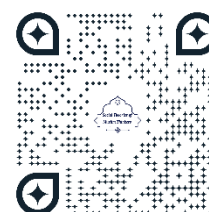
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.401572.1822>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.401572.1822>

مقدمه و بیان مسئله

رابطه دین و دموکراسی در ایران معاصر، یکی از پیچیده‌ترین و پرچالش‌ترین مباحث سیاسی و اجتماعی است. این رابطه نه تنها در نظریه بلکه در ساختار حکومتی و تجربه تاریخی کشور نیز بازتاب یافته است. این موضوع از عصر مشروطه تا کنون توجه متفکران مذهبی را به خود جلب کرده است. در عصر مشروطه، رابطه میان اسلام و دموکراسی یکی از نقاط عطف فکری و سیاسی تاریخ ایران بود. این دوره شاهد تلاش‌هایی هستیم برای تطبیق مفاهیم مدرن حکومت قانون با آموزه‌های دینی، به‌ویژه از سوی علمای برجسته‌ای که نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی به مشروطه داشتند.

نقش علما در مشروعیت مشروطه در آثار کسانی نظیر آخوند خراسانی و میرزای نائینی که از مهم‌ترین فقهای بودند که از مشروطه حمایت کردند به خوبی قابل مشاهده است. آخوند خراسانی با فتاوی و تلگراف‌های خود، مشروطه را راهی برای مقابله با استبداد و حفظ استقلال کشور می‌دانست (ثبوت، ۱۳۹۵: ۳۷)؛ و میرزای نائینی در کتاب معروف خود «تنبيه‌الامة و تنزيه‌المله»، استبداد را نوعی شرک سیاسی معرفی کرد و مشروطه را بهترین گزینه برای حکومت مشروع دانست. وی با بهره‌گیری از آیات و روایات سعی داشت تا نشان دهد که چون ضرر و فساد حکومت مشروطه کمتر است، باید آن را جایگزین حکومت استبدادی کرد. (نائینی، ۱۳۸۲: ۴۶-۴۰) در مقابل گروهی از علما مانند شیخ فضل‌الله نوری به مشروطه‌خواهی گرایش داشتند و معتقد بودند که قوانین باید مستقیماً از شریعت گرفته شوند. وی مشروطیت را فتنه خواند و قانون اساسی آن را «دستور ملعون» و «ضلالت‌نامه» (نوری، ۱۳۶۳: ۱۰۷) می‌نامید. این تقابل فکری، به یکی از منازعات اصلی صدر مشروطه تبدیل شد.

رابطه دین و دموکراسی با پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ و تشکیل نظام جمهوری اسلامی دوباره به شکل جدی در میان اندیشمندان معاصر بخصوص روحانیون و روشنفکران مذهبی مطرح شد. داود فیرحی و مهدی حائری یزدی دو چهره مهم در حوزه تفکر دینی در ایران پس از انقلاب هستند که با طرح دیدگاه‌های خود در قالب دو نظریه «فقه دموکراتیک» و «وکالت مالکانه مشاع»، نظرات جدید در رابطه میان دین و دموکراسی مطرح کردند که در آنها ضمن توجه به منازعات فکری قبلی ایده‌های تازه‌ای مطرح گردیده است. این دو نظریه از آن جهت که با اتکا به فلسفه سیاسی مدرن و رویکردی دموکراتیک و با مفاهیمی برآمده از آموزه‌های دینی (فقه و حکمت عملی) و توسط دو چهره حوزوی - دانشگاهی مطرح شده‌اند از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که تفاوت اصلی رویکرد فیرحی و حائری به نسبت میان دین و دموکراسی چیست؟ فرضیه اصلی این پژوهش مبتنی بر این است که هر دو متفکر به دنبال ارائه الگویی دموکراتیک از حکومت در جامعه دینی بودند اما تفاوت اصلی در این است که فیرحی در چارچوب فقه سیاسی به دنبال بازخوانی فقه سنتی با رویکردی دموکراتیک بود در حالی که حائری با عبور از فقه به حکمت عملی پایه اصلی حکومت مشروط را عقل و رضایت عمومی می‌دانست.

ادبیات و پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی که تاکنون درباره مفهوم نسبت دین و دموکراسی در اندیشه فیرحی و حائری انجام شده کمتر جنبه مقایسه‌ای داشته و بیشتر به توصیف و تحلیل و نقد آنها به صورت مستقل پرداخته است. البته برخی از این منتقدین نظیر سیدجواد طباطبایی دیدگاه‌های هر دو متفکر به صورت جداگانه مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند. وی در نقد اندیشه داود فیرحی دیدگاه‌هایی صریح و گاه تند مطرح کرده است که در آثار و گفت‌وگوهای مختلف او آمده‌اند. طباطبایی معتقد است پروژه فکری فیرحی فاقد انسجام نظری است و بیشتر بر شهودات او می‌گوید به زعم وی فیرحی با تأکید بر فقه، استقلال امر دینی را حفظ کرده اما از امر ملی غفلت کرده است و سنت را بیشتر اسلامی می‌بیند، در حالی که طباطبایی سنت ایران شهری را ترکیبی از ایران باستان، اسلام ایرانی، فلسفه یونانی و مشروطه می‌داند. وی در نقد فیرحی

فقه سیاسی را فاقد توان نظری برای تبیین دولت مدرن می‌داند و آن را «دانش بومی شده» می‌خواند. (طباطبایی، ۱۳۹۸: ۲۵۵-۲۴۵) و معتقد است فیرحی به جای فلسفه، به فقه و شریعت پناه برده و از سنت فلسفی ایران فاصله گرفته است. (طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۱۵-۱۱۰)

طباطبایی نظرات مهمی هم درباره حائری دارد و معتقد است که وی در کتاب «حکمت و حکومت» کوشیده مفاهیم فلسفه اسلامی را با نظریه‌های مدرن سیاسی پیوند دهد، اما این تلاش را ناکافی و ناهماهنگ می‌داند. طباطبایی نظریه وکالت مالکان مشاع را فاقد انسجام فلسفی لازم برای ایجاد دولت مدرن می‌داند و آن را مبتنی بر مفاهیم سنتی غیرکارآمد ارزیابی می‌کند. او حائری را از معدود متفکرانی می‌داند که در دوران گذار از سنت به مدرنیته نقش داشته‌اند، اما پروژه نوسازی فکری‌اش را ناتمام می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۲۳۸-۲۳۵)

سیدصادق حقیقت یکی از کسانی است که به نقد آثار فیرحی پرداخته است. او با آنکه فیرحی را یکی از چهره‌های برجسته نواندیشی دینی می‌داند که تلاش داشت تفسیری مردم‌سالار، حقوق بشری و صلح‌گرایانه از دین ارائه دهد. اما نقدهای مهمی هم به اندیشه وی دارد. وی در سه فصل نخست کتاب «بررسی و نقد متون سیاسی» به بررسی و نقد آثار فیرحی پرداخته است. او معتقد است فیرحی در آثارش از روش‌های مختلفی مانند هرمنوتیک گادامری و تبارشناسی فوکویی استفاده کرده، اما این روش‌ها از نظر معرفت‌شناسی با یکدیگر ناسازگارند. وی تلاش فیرحی برای ارائه مدل دموکراتیک از دولت دینی می‌پردازد و آن را فاقد پشتوانه فقهی کافی می‌داند. (حقیقت، ۱۳۹۹: ۹۰-۱۱)

عبدالوهاب فراتی در مقاله‌ای با عنوان «فقه و دولت مدرن از منظر داود فیرحی» به بحث و تحلیل درباره اندیشه سیاسی داود فیرحی می‌پردازد. او نشان می‌دهد که فیرحی با بازخوانی فقه سنتی، روایتی دموکراتیک از دولت دینی ارائه می‌دهد. به زعم وی فیرحی معتقد بود که فقه شیعه ظرفیت‌هایی برای دموکراتیزه کردن حکومت دینی دارد، به شرط آن‌که نقطه آغاز فقه از «حق» باشد نه «تکلیف» و معتقد بود که برای رسیدن به دموکراسی در دولت دینی، باید فقه را از منظر «حق» بازخوانی کرد. این دیدگاه برخلاف سنت رایج فقهی است که معمولاً از «تکلیف» آغاز می‌شود. (فراتی، ۱۳۹۹: ۷۲-۵۳)

کتاب «حکومت حکیمانه: نقد نظریه حکمت و حکومت» محصول تقریر درسگفتارهای محمد مؤمن قمی است که در نقد دیدگاه‌های فلسفی و سیاسی مهدی حائری یزدی درباره حکومت دینی و نظریه ولایت فقیه نگاشته شده است. این کتاب به بررسی و نقد نظریه‌ای می‌پردازد که بر اساس آن، حکومت باید به دست «حکیمان» و نه «فقیهان» باشد. این اثر با استناد به مبانی فقهی و فلسفی، دیدگاه حائری یزدی را که متأثر از فلسفه یونان و نظریه عقل عملی می‌داند و آن را به چالش می‌کشد. (مؤمن قمی، ۱۳۹۳)

کتاب «کدام حکمت، کدام حکومت» نوشته داود مهدوی‌زادگان، اثر انتقادی دیگری است که به بررسی و نقد کتاب «حکمت و حکومت» اثر مهدی حائری یزدی می‌پردازد. نویسنده با نقد نظریه «وکالت مالکانه مشاع» آن را فاقد پشتوانه فقهی کافی در سنت شیعه می‌داند. او معتقد است این نظریه بیشتر بر مبانی فلسفه غربی استوار است تا فقه اسلامی و تأکید می‌کند که مفهوم «حکمت» در فلسفه اسلامی با «حکومت» تفاوت ماهوی دارد و نمی‌توان از حکمت، مشروعیت سیاسی را استنتاج کرد. (مهدوی‌زادگان، ۱۳۹۲)

نقطه متمایز مقاله مذکور در مقایسه با آثار اشاره شده این است که در این مقاله با رویکرد مقایسه‌ای به بررسی دیدگاه‌های فیرحی و حائری یزدی درباره نسبت دین و دموکراسی پرداخته می‌شود و تلاش آن متمرکز بر نقاط افتراق و اشتراک است. ابعاد نوآورانه این پژوهش تحلیل ریشه‌های تمایز دو نظریه «فقه دموکراتیک» داود فیرحی با خاستگاه فقهی و «وکالت مالکانه مشاع» حائری یزدی منبعت از حکمت عملی و نسبت آنها با آموزه‌های سیاسی مدرن نظیر دموکراسی است.

روش‌شناسی

روش مورد استفاده در این پژوهش از نوع تحلیلی مقایسه‌ای است. این روش مبتنی بر مقایسه برای شناخت تشابهات و تفاوت‌های دو نظریه است. در این روش ضمن بررسی مبانی و مدعیات اصلی این دو نظریه و نتایج آن به تحلیل نقاط اشتراک و افتراق آنها پرداخته شده

وسپس الگویی مقایسه‌ای از این دو نظریه ارائه شده است. برای گردآوری اطلاعات نیز از روش اسنادی استفاده شده است. به این صورت که درخصوص دیدگاه‌های فیرحی و حائری یزدی از مقالات و کتاب‌های منتشرشده از خود این نویسندگان و یا آثار پژوهشی معتبر درخصوص آنها استفاده شده است.

چارچوب مفهومی

بررسی اولیه نشان می‌دهد که مبنای نظری هر دو نظریه مورد بررسی ریشه در نظریه قرارداد اجتماعی «جان لاک» دارد. فیرحی در طرح نظریه فقه دموکراتیک در آثار خود تلاش می‌کند فقه شیعه را با اصول دموکراسی، مشارکت حزبی و قانون‌گرایی تلفیق کند؛ مفاهیمی که ریشه در نظریه قرارداد اجتماعی دارند. او به‌ویژه در کتاب‌هایی مانند «فقه و سیاست در ایران معاصر» و «پیامبری و قرارداد»، به‌طور عمیق از نظریه قرارداد اجتماعی تأثیر پذیرفته است و تلاش کرده آن را با سنت فقهی اسلامی تلفیق و بازخوانی کند. حائری یزدی، نیز با آنکه نظریه سیاسی خود را بر پایه‌ای از حکمت عملی اسلامی بنا کرده اما در این مسیر، از آموزه‌های مدرن مانند نظریه قرارداد اجتماعی نیز بهره گرفته است. در نگاه وی حتی بیعت مردم با پیامبر نیز نوعی قرارداد اجتماعی بود که بعدها از سوی خداوند تأیید شد.

بررسی تأثیرپذیری این دو متفکر از «جان لاک» در فهم ماهیت نظریات آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. نظریه فقه دموکراتیک فیرحی با الهام از اندیشه‌های جان لاک، در پی تبیین مشروعیت حکومت بر پایه عقل، رضایت مردم و حقوق طبیعی و شرعی است. و نظریه «وکالت مالکان شخصی مشاع» حائری یزدی و تأکید وی بر عقل جمعی و حق مردم در تعیین سرنوشت سیاسی با نظریه رضایت مردم در اندیشه جان لاک قابل مقایسه است.

لاک قرارداد اجتماعی را نه صرفاً توافقی سیاسی، بلکه ابزاری برای حفظ حقوق طبیعی انسان‌ها می‌داند؛ حقوقی چون زندگی، آزادی و مالکیت که نقش محوری در تشکیل جامعه سیاسی دارند. (Thompson, 2019:143) لاک مفاهیم اساسی نظریه سیاسی خود آزادی و برابری را از متون کتاب مقدس استخراج کرد. از نظر او، یکی از پیامدهای اصل برابری این بود که همه انسان‌ها به طور برابر آزاد آفریده شده‌اند و بنابراین حکومت‌ها به رضایت حکومت‌شوندگان نیاز دارند. (Waldron, 2002:136)

اندیشه سیاسی لاک ریشه در انسان‌شناسی و رویکرد الهیاتی وی داشت. لاک برخلاف دکارت معتقد بود که هویت شخصی نه بر اساس جوهر نفسانی، بلکه بر پایه استمرار آگاهی و حافظه شکل می‌گیرد. این دیدگاه، امکان مسئولیت اخلاقی و دینی را در روز رستاخیز فراهم می‌سازد. (Forstrom, 2011:45) وی در «رساله‌ای درباره فهم بشر» به صراحت معتقد است که: «ذهن انسان در آغاز مانند لوحی سفید است؛ هیچ تصور فطری ندارد و همه دانش از تجربه حاصل می‌شود.» (لاک، ۱۳۳۵: ۲۵)

تفکر لاک در مورد وضعیت طبیعی، بیانگر موضع الهیاتی اوست، مبنی بر اینکه انسان در جهانی وجود دارد که توسط خدا برای اهداف الهی آفریده شده است، اما دولت‌ها توسط انسان‌ها برای پیشبرد آن اهداف ایجاد می‌شوند. بنابراین، نظریه لاک در مورد وضعیت طبیعی، ارتباط نزدیکی با نظریه او در مورد قانون طبیعی خواهد داشت، زیرا قانون طبیعی، حقوق افراد و جایگاه آنها را به عنوان افراد آزاد و برابر تعریف می‌کند. هرچه زمینه‌های پذیرش توصیف لاک از مردم به عنوان آزاد، برابر و مستقل قوی‌تر باشد، وضعیت طبیعی به عنوان وسیله‌ای برای نمایندگی مردم مفیدتر می‌شود. (Dunn, 1980:21-52)

مفهوم رضایت نقشی محوری در فلسفه سیاسی لاک دارد. تحلیل او با افرادی آغاز می‌شود که در وضعیت طبیعی قرار دارند، جایی که تابع یک مرجع مشروع مشترک با قدرت قانونگذاری یا قضاوت در اختلافات نیستند. لاک از این وضعیت طبیعی آزادی و استقلال، بر رضایت فردی به عنوان مکانیسمی که جوامع سیاسی از طریق آن ایجاد می‌شوند و افراد به آن جوامع می‌پیوندند، تأکید می‌کند. در حالی که البته برخی تعهدات و حقوق عمومی وجود دارد که همه مردم از قانون طبیعت دارند، تعهدات خاص فقط زمانی به وجود می‌آیند که ما داوطلبانه آنها را انجام دهیم. لاک به وضوح بیان می‌کند که فرد فقط با عمل رضایت صریح می‌تواند عضو کامل جامعه شود. به زعم وی:

«هیچ‌کس نمی‌تواند بدون رضایت خود، تحت سلطه قدرت سیاسی قرار گیرد؛ زیرا انسان‌ها آزاد و برابر به دنیا آمده‌اند و مالک بدن و کار خود هستند.» (لاک، ۱۳۹۱: ۱۳۲)

تلقی لاک از مالکیت، از مهم‌ترین دستاوردهای او در اندیشه سیاسی قلمداد می‌شود، در نگاه وی «هر انسانی مالکیتی بر شخص خود دارد. حاصل کار بدنی و دستان آن شخص به خود او تعلق دارد. از این رو، شخص می‌تواند آن چیزی را که بر آن مالکیت دارد، یعنی بدن‌اش و البته کارش را، با چیزهای مشترک طبیعت بیامیزد و مشترک‌ها را از آن خود کند.» (لاک، ۱۳۹۱: ۹۶) جان لاک مالکیت خصوصی را نه تنها یک حق طبیعی بلکه سنگ بنای مشروعیت حکومت دموکراتیک و هدف اصلی تشکیل حکومت می‌داند، به باور وی فلسفه تشکیل حکومت حفظ حقوق طبیعی انسان‌هاست که شامل زندگی، آزادی و مالکیت می‌شود. و در این خصوص به صراحت در رساله دوم درباره حکومت می‌گوید:

«هدف اصلی و بزرگ مردم از تشکیل جامعه سیاسی، حفظ دارایی‌هایشان است؛ که شامل زندگی، آزادی و اموال می‌شود.» (لاک، ۱۳۹۱: ۱۳۵)

لاک مالکیت را نه صرفاً یک حق فردی، بلکه بخشی از نظم اخلاقی و اجتماعی می‌داند که باید با رضایت و عدالت همراه باشد. (Waldron, 1988:4) به زعم وی «حکومت باید قوانینی وضع کند که از مالکیت افراد محافظت کند؛ زیرا این مالکیت حاصل کار و تلاش آن‌هاست و بدون آن، آزادی و زندگی نیز در خطر است.» (لاک، ۱۳۹۱: ۱۳۶) این نظریه سنگ بنای حق حاکمیت مردم در الگوی دموکراسی سیاسی وی است که تاثیر قابل ملاحظه‌ای بر دیدگاه‌های فیرحی و حائری یزدی درباره نسبت دین و دموکراسی داشته است.

دین و دموکراسی در اندیشه فیرحی

داود فیرحی یکی از متفکران مذهبی معاصر است که ضمن برخورداری از تحصیلات حوزوی و فقهی با اندیشه‌های مدرن سیاسی آشنایی داشت و استاد علوم سیاسی در دانشگاه تهران بود. وی را باید یک روحانی نوگرا قلمداد کرد که با طرح نظریه «فقه دموکراتیک» به دنبال توانمندسازی فقه سیاسی تشیع در دوران مدرن است. او در گام نخست با تاکید بر بازخوانی مجدد نصوص دینی و بازتعریف فقه سنتی بر مبنای نظریه‌های جدید سیاست مدرن با محوریت حقوق و آزادی‌های مدنی و دموکراسی به دنبال ایجاد امکانی جدید برای تولد یک فقه سیاسی تازه و دارای ظرفیت‌های بیشتری برای حل مشکلات سیاسی عصر معاصر است. به زعم وی:

«هرگونه کوشش در تجدید بنای فکر سیاسی در اسلام، نیازمند جست‌وجوی مجدد در نصوص دینی از یک‌سوی، و نقادی و گسست از گفتمان سیاسی دوره میانه و نظام دانایی آن ازسوی دیگر است. تنها در این صورت است که ممکن است گامی موثر در تاسیس یا بسط الهیات آزادمنش، نوگرا و اقتدارگزی تدارک شود.» (فیرحی، ۱۳۷۸: ۳۶۴)

فیرحی محوریت تجدید بنای اندیشه سیاسی در جهان اسلام را در فقه سیاسی می‌داند و دانش فقه سیاسی را دستگاهی معرفتی تعریف می‌کند که از یک سوره‌ریشه در ایمان دینی و نصوص ثابت قدسی دارد و از سوی دیگر وابسته به امرسیاسی است که ذاتاً از بعد زمان، مکان، قومیت و نژاد متغیر است. دانشی است که هم عناصری از و هم عناصری از تغییر در آن قرار دارد. (فیرحی، ۱۳۹۱: ۱۹) قابلیت تحول و کارآمدی فقه سیاسی از نگاه وی ریشه در نقش و جایگاه اجتهاد فقها در دوره‌های مختلف دارد.

اجتهاد یکی از ارکان بنیادین فقه سیاسی برای فیرحی بود و آن را کلید پویایی و تحول در نظام فکری مسلمانان تلقی می‌کرد. به باور او «اجتهاد در عصر حاضر باید بتواند میان سنت و نیازهای نوین جامعه پلی بزند؛ وگرنه به ابزاری ناکارآمد بدل خواهد شد.» (فیرحی، ۱۳۸۲: ۱۱۲) وی معتقد بود که با تغییر شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، فقه باید بتواند از طریق اجتهاد به مسائل جدید پاسخ دهد و در غیر این صورت، دچار انفعال و عقب ماندگی خواهد شد. در نگاه فیرحی «اجتهاد، اگر در چارچوب عقلانیت و زمان‌مندی قرار نگیرد، نمی‌تواند پاسخ‌گوی مسائل پیچیده حکومت‌داری در دنیای امروز باشد.» (فیرحی، ۱۳۹۱: ۸۷)

گام مهم دیگر نظریه وی بازخوانی تاریخی فقه سیاسی است. فیرحی با الهام از فوکو تولید دانش را تابعی ساخت دولت قدرت سیاسی قلمداد می‌کند. بر این باور است که مناسبات قدرت سیاسی تاثیر مستقیمی بر ساخت دانش مسلمانان در گذشته و حال دارد که با تأثیرپذیری از زمینه اجتماعی خاصی به بازتولید مناسبات قدرت می‌پردازد. (فیرحی، ۱۳۸۰: ۱۲) به اعتقاد وی «در تمدن اسلامی، قدرت نه تنها حافظ دانش بود، بلکه در مواردی خود تولیدکننده آن نیز به شمار می‌رفت.» (فیرحی، ۱۳۷۸: ۴۵)

فیرحی سعی دارد تا با بازخوانی سیره پیامبر امکان جدید برای صورتبندی دموکراتیک از فقه سیاسی فراهم کند. او از «غفلت سیستماتیک» نسبت به سیره حکمرانی پیامبر انتقاد می‌کند و می‌گوید بیشتر مطالعات دولت‌پژوهی در جهان اسلام به سنت خلفای راشدین یا اندیشه‌های کلامی شیعه ارجاع می‌دهند، و این غفلت را مانعی برای تجدد سیاسی و اصلاح نهاد دولت در جوامع اسلامی می‌داند. وی این غفلت را مانعی برای فهم دقیق الگوی حکمرانی پیامبر و بازخوانی آن در عصر مدرن می‌داند. به گفته فیرحی، این بی‌توجهی باعث شده که دولت پیامبر به عنوان «دولت قراردادی» با محوریت پیمان‌ها و توافقات اجتماعی، کمتر مورد بررسی قرار گیرد. او مفهوم «امت» را در دولت پیامبر، نه صرفاً دینی بلکه سیاسی و اجتماعی می‌داند که بر اساس قرارداد شکل گرفته است. (فیرحی، ۱۴۰۳: ۱۴۵) و به صراحت در بیان ماهیت حکومت پیامبر در صدر اسلام می‌گوید:

«دولت پیامبر، برخلاف دولت‌های قبیله‌ای جاهلی، بر پایه قرارداد اجتماعی و مشارکت عمومی شکل گرفت.»

(فیرحی، ۱۳۸۶: ۱۳۲)

فیرحی قرارداد مدینه را یکی از مهم‌ترین اسناد سیاسی صدر اسلام می‌داند که پایه‌های دولت پیامبر را شکل داد. در نگاه وی قرارداد مدینه، نخستین سندی است که در آن، مفهوم امت سیاسی و همزیستی دینی به رسمیت شناخته شده است. (فیرحی، ۱۴۰۳: ۷۵) وی با تاکید بر فاصله گرفتن از سنت سیاسی پیامبر در ادوار بعدی آن را مقدمه‌ای برای سطره روایت‌های اقتدارگرایانه در فقه سیاسی می‌داند. و معتقد است که در خلافت راشدین، گرچه شورا اصل بود، اما به تدریج عنصر اقتدار فردی بر آن غلبه یافت. (فیرحی، ۱۳۸۶: ۱۵۸) به باور وی نظام سیاسی خلافت، در سنت اهل سنت، بر پایه اجماع صحابه و تفسیر خاصی از حادثه سقیفه بنا شده است. (فیرحی، ۱۳۸۲: ۹۸) فقه اقتدارگرایانه در نگاه فیرحی محصول ادوار بعدی است که در آن با قدرت گرفتن بنی‌امیه خلافت به نوعی الگوی سلطنت اسلامی بدل شده است. وی به صراحت تصریح می‌کند که «دولت اموی، نخستین الگوی سلطنت اسلامی بود که مشروعیت خود را نه از شورا، بلکه از نسب و قدرت نظامی می‌گرفت.» (فیرحی، ۱۳۸۶: ۱۹۷) در کل وی بر این باور است که فقه سیاسی، در بستر خلافت‌ها و سلطنت‌های اسلامی شکل گرفته و از این‌رو، ذائقه‌ای اقتدارگرا دارد. (فیرحی، ۱۳۹۱: ۴۲) فیرحی این موضوع را در خلافت بنی‌عباس هم صادق می‌داند و معتقد است که در دوره عباسی، فقه به عنوان ابزار مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی به کار گرفته شد و علمای درباری نقش مهمی در تثبیت خلافت داشتند. (فیرحی، ۱۳۸۶: ۲۳۴)

انقلاب مشروطه را اتفاق مهمی بود که در آن مفاهیم جدید وارد فقه سیاسی تشیع شد. این دوران در صورتبندی فقه دموکراتیک فیرحی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. به اعتقاد وی «در دولت مشروطه، فقه با نهادهایی چون مجلس، قانون و انتخابات مواجه شد و ناگزیر

به بازتعریف مفاهیم خود گردید.» (فیرحی، ۱۳۹۰: ۲۳۵) به باور او هر نگاهی به انقلاب مشروطه داشته باشیم، نفی سلطنت و نظام پادشاهی از مختصات اصلی آن است. (فیرحی، ۱۳۹۹: ۱۶) و این فرصتی فراهم کرد تا فقه اقتدارگرا به نفع فقه دموکراتیک عقب‌نشینی کند. در نگاه او فقه مشروطه، نخستین تلاش جدی برای تلفیق شریعت با قانون‌گرایی مدرن بود؛ هرچند با چالش‌های نظری و عملی روبه‌رو شد. (فیرحی، ۱۳۹۰: ۱۴۵)

فیرحی در کل انقلاب مشروطه را تحولی در راستای فروپاشی سلطانیسم و ایده سلطنت در ایران معاصر می‌داند و معتقد است که «تاریخ اندیشه سیاسی در ایران دوره قاجار نشان می‌دهد سلطنت در فکر معاصر ایران مدت‌ها بود که مرده بود و می‌توان گفت از نیمه دوم عهد ناصری به بعد شاهد حضور شاهانی بدون نظریه شاهی و سلاطینی در غیاب نظریه سلطنت بوده‌ایم.» (فیرحی، ۱۳۹۹: ۱۷-۱۶) و در مقابل خلاء تنوریک ناشی از افول نظریه سلطنت با ارائه دیدگاه‌های فقهی جدید از سوی فقهای مشروطه‌خواه نظیر نائینی و آخوند خراسانی پرشد.

توجه ویژه فیرحی به نوآوری‌های فقه سیاسی نائینی را باید در راستای پیدایش و بسط امکانی جدید برای ارائه روایت‌های دموکراتیک در فقه سیاسی شیعه دانست. او سعی دارد تا نشان دهد که چگونه نائینی با طرح نظریه حکومت مقیده، در برابر حکومت مطلقه، راهی برای محدودسازی قدرت سیاسی در چارچوب فقه شیعه گشود. (فیرحی، ۱۳۹۴: ۷۴) به باور فیرحی «فقه سیاسی شیعه، ظرفیت‌هایی برای پذیرش مردم‌سالاری دارد، اما نیازمند بازخوانی مفاهیم سنتی مانند ولایت، شورا و عدالت است.» (فیرحی، ۱۳۹۰: ۲۹۸) و تنبیه‌الامه، نخستین تلاش جدی برای تلفیق فقه شیعه با مفاهیم دولت مدرن، قانون‌گرایی و مشارکت سیاسی است. (فیرحی، ۱۳۹۴: ۲۱)

فیرحی سعی دارد تا نشان دهد که چگونه نائینی با طرح نظریه نظارت بر ولایت، راهی برای محدودسازی قدرت سیاسی در چارچوب فقه شیعه گشود. (فیرحی، ۱۳۹۰: ۱۹۲) چرا که در اندیشه نائینی، فقیه نه حاکم مطلق، بلکه ناظر بر اجرای قانون است؛ این تمایز، بنیاد نظریه مشروطه‌خواهی دینی را شکل می‌دهد. (فیرحی، ۱۳۹۴: ۱۱۲) در واقع هنر اصلی نائینی تعریفی فقهی و مشروع از مشروطه بود که امکان پیروزی آن را فراهم کرد. در نگاه فیرحی «نائینی با بهره‌گیری از مفاهیم قرارداد اجتماعی، حقوق عمومی و تفکیک قوا، تلاش کرد فقه را با دولت ملت مدرن آشتی دهد.» (فیرحی، ۱۳۹۴: ۱۵۶)

نوآوری‌های فقهی نائینی برای فیرحی تجربه موفقیتی جهت ارائه الگوهای دموکراتیک در فقه سیاسی معاصر تلقی می‌شود. به باور وی انسان‌ها به کمک عقل و تجربه زیسته خود قادر به داوری درباره ضرورت‌های سیاسی عصر خود هستند. و همین امر هم بحث درباره الگوی سیاسی را به امری عقلانی مبدل می‌کند. در نگاه او ما قادر به شناخت اشکال متنوع حکومت در زندگی روزمره و جاری خود هستیم و از این طریق می‌توانیم دست به تشخیص قوانین خوب و بد بزنیم. (فیرحی، ۱۳۹۰: ۱۳) و بر همین اساس معتقد است که:

«ما انسان‌ها قادر به تشخیص حکومت خوب از بد هستیم. در اندیشه اسلامی، اصل بر این است که حکومت ابزار تحقق مقاصد دین است و این مقاصد را فقیهان شیعه و سنی در پنج چیز خلاصه کرده‌اند: حفظ جان، مال، نسل، عقل و دین. بنابراین، معیار تجربی روشنی در دستان انسان مسلمان قرار دارد که بدان وسیله خوب و بد بودن نظام سیاسی را داوری و حکم می‌کند.» (فیرحی، ۱۳۹۰: ۱۲)

فیرحی بر همین مبنای عقلی و تجربی ضرورت دموکراسی در دوره مدرن را بر اساس کارکرد دولت مدرن در جوامع جدید مورد توجه قرار داده‌است و معتقد است که در دولت مدرن اتفاق تازه‌ای افتاده است که اصلی‌ترین آنها از دیدگاه او رشد ابعاد دولت و مداخله آن اموری نظیر اقتصاد، صنعت، رفاه، آموزش، بهداشت و... است که فراتر از حیطه عمل سنتی دولت پیشامدرن جهت اجرای احکام شرعی است. این مسئولیت‌ها و نقش جدید دولت بیش از آنکه مربوط احکام شرعی باشد، در حوزه حقوق شهروندی است و در نتیجه نیازمند ایجاد روش‌های موثر به منظور نظارت بیشتر شهروندان است؛ همین موضوع ماهیت دولت را از شکل قبلی آن به کلی تغییر داده است و

ساختار عمومی دولت‌های مدرن در کشورهای مسلمان، به ویژه شیعه را با دوگانگی تعیین‌کننده حکم و حق روبرو ساخته است. (فیرحی، ۱۳۹۱: ۹۶)

دیدگاه فیرحی به حکومت دینی و ولایت فقیه در ایران نگاهی کاملاً غیرایدئولوژیک دارد و بر این باور است که دینی بودن دولت اسلامی، هرگز به معنای ایدئولوژیک بودن آن نیست؛ زیرا هر چند دولت‌های دینی نیز همانند دولت‌های غیردینی، ممکن است در شرایط زمانی و مکانی ویژه‌ای گرایش‌های ایدئولوژیک نشان دهند، اصولاً مقوله دین بسیار گسترده‌تر است. (فیرحی، ۱۳۸۲: ۱۷۸) وی براساس همین رویکرد به تحلیل و بازتعریف نظریه ولایت فقیه در ایران معاصر می‌پرداخت، و معتقد بود که به واسطه رخداد‌های سیاسی این نظریه از یک نظریه فقهی به یک نظام سیاسی تبدیل شده است؛ به باور او این تحول نیازمند بازخوانی انتقادی است. چرا که در نگاه او نظریه ولایت فقیه در ایران، بیش از آن‌که مبتنی بر اجماع فقهی باشد، حاصل شرایط خاص سیاسی و اجتماعی پس از انقلاب است. (فیرحی، ۱۳۸۹: ۱۱۲)

فیرحی ضمن به رسمیت شناختن نظریه ولایت فقیه سعی در ارائه تعریفی دموکراتیک از آن داشت. به زعم وی مشروعیت ولایت فقیه، در صورتی پایدار خواهد بود که با دانش و رضایت عمومی و نه صرفاً با استناد به نصوص فقهی همراه شود. (فیرحی، ۱۳۷۸: ۱۵۶) چرا که ولایت فقیه در عصر مدرن با چالش‌های مشروعیت، کارآمدی و مشارکت عمومی مواجه است؛ این چالش‌ها نیازمند بازتعریف رابطه دین و دولت‌اند. (فیرحی، ۱۳۸۹: ۲۳۱) وی ریشه این چالش‌ها را در ماهیت دولت مدرن جستجو می‌کرد. چرا که در نگاه وی دولت مدرن، نیازمند قانونی است که از اراده عمومی ناشی شود؛ اما در فقه سنتی، قانون از اراده الهی نشأت می‌گیرد. (فیرحی، ۱۴۰۰: ۶۵) وی بر همین اساس به طرح بحث حزب در فقه سیاسی می‌پردازد و آن را امتداد منطقی مواجهه فقه با دولت مدرن می‌داند؛ و بر این باور است که دولت مدرن بدون تحزب، ناقص و ناکارآمد خواهد بود (فیرحی، ۱۳۹۶: ۱۵)

دین و دموکراسی در اندیشه حائری یزدی

مهدی حائری یزدی استاد فلسفه، کلام و فقه در دانشگاه‌های ایران، آمریکا و انگلیس بود. وی با نقد نظریه ولایت فقیه، از الگوی وکالتی حکومت و مشروعیت دموکراتیک دولت دفاع می‌کند. او در کتاب «حکمت و حکومت» به طرح نظریه وکالت مالکان شخصی مشاع می‌پردازد. برخی از پژوهش‌گران حوزه فقه سیاسی بر این باورند که حائری یزدی با طرح نظریه وکالت مالکانه مشاع گام بزرگی به سوی عرفی‌گرایی برداشته است. به زعم آنها در آرای حائری، هیچ امتیازی برای فقها در امور سیاسی در نظر گرفته نشده و همه امور مربوط به حکومت به طور کامل به مردم واگذار شده است. (کدیور، ۱۳۷۶: ۱۸۶-۱۸۳)

حائری اندیشه‌ورزی در باب سیاست را با طرح نظریه سیاسی منبعث از حکمت عملی مطرح می‌کند. وی تلاش می‌کند نشان دهد که اصول عقلانی موجود در فلسفه اسلامی می‌توانند با مبانی دموکراسی سازگار باشند، به‌ویژه اگر دموکراسی را نه صرفاً به‌عنوان یک نظام انتخاباتی، بلکه به‌عنوان روشی برای مشارکت عقلانی و اخلاقی در حکومت در نظر بگیریم. (حائری، ۱۳۸۷: ۱۶۴-۱۳۵) دیدگاه سیاسی وی را باید نوعی بازخوانی مدرن مبتنی بر نظریه حقوق طبیعی و قرارداد اجتماعی از حکمت عملی قلمداد کرد. به اعتقاد وی:

«حکومت از ضرورت‌های اولیه زیست طبیعی و عقلی است و هرگز یک واقعیت مجرد ذاتی عقلانی نیست. ضرورت طبیعی مورد نظر با ضرورت منطقی که کانت در مورد قضایای تحلیلی گفته است تفاوت دارد. ضرورت منطقی توسط عقل محض شناسایی می‌شود؛ به خلاف ضرورت طبیعی که در محدوده عقل محض نیست.» (حائری، ۱۹۹۵: ۱۸۵)

حکومت در نگاه وی نه یک واقعیت متافیزیکی است و نه یک پدیده برتر عقلانی است که عقل نظری از طریق دلایل عقلی به واقعیت آن رسیده باشد. بلکه تنها یک رخداد تجربی و حسی است که از طریق شناخت زندگی بهتر و تجمع گروهی از انسان‌ها در کنار یکدیگر و همکاری و همیاری نفع مشترک آنها شکل گرفته نام حکومت و سیاست یافته است. (حائری، ۱۳۷۹: ۵۷) و از مقوله عقل عملی است،

نه عقل نظری؛ و از این رو، موضوع آن نه حقیقت خارجی، بلکه اعتبار و جعل عقلایی است. (حائری یزدی، ۱۹۹۵: ۱۸۵) او بر همین اساس حکومت را نوعی قرارداد میان مردم و حاکمان می‌داند که بر اساس عقل عملی شکل می‌گیرد. و تأکید می‌کند که مشروعیت حکومت از اراده مردم و نه از حکم شرعی ناشی می‌شود. (حائری، ۱۳۸۴: ۵۸-۵۶) به باور وی «احکام شرعی هیچگونه دلالتی بر ضرورت شرعی تشکیل یک حکومت و نظام اجرایی ندارد و حکومت اسلامی سخنی آشفته و ناسنجیده است.» (حائری، ۱۹۹۵: ۱۶۷)

حائری با طرح نظریه «وکالت شخصی مالکان مشاع» حکومت را تبدیل به وکالت شهروندان می‌کند که به شخص یا اشخاصی مجوز حکومت از سوی آنان را می‌دهند. شهروند در این دیدگاه هر زمان امکان عزل وکیل یا وکلای خود را دارند و می‌توانند کسانی دیگری را براساس نظرشان جایگزین آنان کنند. این نظریه بر اساس این مبنای جدید بنیان شده است که شهروندان، مالک شخصی مشاع بوده و این مبنای جدید برای نخستین بار در فقه شیعه مورد توجه قرار گرفته است. (کدیور، ۱۳۷۶: ۱۷۶) حق حاکمیت در این نظریه از حق طبیعی مالکیت انسان بر فضای خصوصی و همچنین مالکیت مشترک و مشاع انسان‌ها نسبت به فضای بزرگتر، یعنی محیط زیست مشترک میان آنها ناشی می‌شود. این حق که مبنای نظریه سیاسی حائری یزدی است بی‌نیاز از اعتبار و قرارداد می‌باشد. وی معتقد بود که انسان‌ها نسبت به فضای مشترک خود حق مالکیت مشاع دارند و این نوع از مالکیت یکی از انواع مالکیت خصوصی تلقی می‌شود. شهروندان نیز مالک اصلی کشور بوده و مالکان مشاع حق دارند وکیل تعیین کنند. (حائری، ۱۳۸۴: الف: ۴۷۰)

رویکرد حائری به حقوق طبیعی برای اثبات نظریه سیاسی خود را باید اقدامی خلاقانه در میان متفکران مسلمان معاصر قلمداد کرد. البته وی تلاش می‌کند تا در ادامه بحث به بازتعریف این نظریه در درون سنت فقهی و حکمی اسلامی بپردازد. درون مایه این نظریه درحقیقت توجیه حق اعمال قدرت سیاسی براساس حق مالکیت طبیعی است. چون «انتخاب مکان زندگی از هر جهت طبیعی بوده و از سوی دیگر مسبق به انتخاب شخص دیگر نبوده است مکان انتخاب شده مزبور تعلق و اختصاص طبیعی به وی پیدا خواهد کرد.» (حائری، ۱۹۹۵: ۹۶)

نظریه حقوق طبیعی مورد توجه برخی دیگر از متفکران اسلامی هم بوده است به طوری که برخی از فقها معتقدند که حقوق طبیعی به عنوان یک منبع مستقل از احکام شرعی وجود دارد و شریعت اسلامی نیز در بسیاری از موارد، این حقوق طبیعی را تأیید و امضا می‌کند. به عبارت دیگر، شریعت اسلام با حقوق طبیعی ناسازگار نیست و در بسیاری از موارد، حقوق طبیعی را به رسمیت می‌شناسد و به آنها اعتبار می‌بخشد. به طور نمونه می‌توان به دیدگاه مرتضی مطهری در این خصوص توجه کرد. او براین باور است که:

«علمای اسلام با تبیین و توضیح عدل پایه فلسفه حقوق را بنا نهادند. گو اینکه بر اثر پیشامدهای ناگوار تاریخی، نتوانستند راهی را که باز کرده بودند ادامه دهند. توجه به اصل حقوق بشر و اصل عدالت به عنوان اموری ذاتی و تکوینی و خارج از قوانین قراردادی، اولین بار به وسیله مسلمین عنوان شد. پایه حقوق طبیعی و عقلی را آنها بنا نهادند. اما مقدر چنین بود که آنها کار خود را ادامه ندهند و تقریباً هشت قرن پس از آن زمان، دانشمندان وفلسوفان اروپایی آن را دنبال کنند و این افتخار را به خود اختصاص دهند.» (مطهری، ۱۳۹۲: ۱۲۴)

حائری در باور به حقوق و مالکیت طبیعی از سایر متفکرات اسلامی معاصر فراتر رفته و آن را مبنای قدرت و حاکمیت سیاسی قلمداد می‌کند و همین امر هم نظریه سیاسی وی را به یک نظریه سیاسی با سویه‌های مدرن و مبتنی بر معیارهای دموکراتیک تبدیل کرده است. او می‌خواهد از مقدمات مباحث خود درباره مالکیت مشترک و مشاع به حق حاکمیت مردم برسد. در این نظریه حکومت باید از سوی شهروندان آن مملکت که مالکین حقیقی مشاع آن کشورند، به شخص یا اشخاصی که دارای صلاحیت تدبیر و واجد علم و آگاهی به امور جزئی و حوادث واقع و متغیر آن کشور می‌باشند، واگذار شود. (حائری، ۱۹۹۵: ۲۰۲)

نظریه مالکیت مشاع از نظر مقام اثبات، بر طرد ادله عقلی و نقلی نصب حاکم از ناحیه خداوند استوار شده است. حائری یزدی با توجه به ماهیت حکومت و سرشت تغییرپذیر و روزمره‌گی آن را با شأن نبوت و امامت که بیان تعالیم کلی و ثابت وابدی است مغایر

می‌داند. (موسوی، ۱۳۸۳: ۱۵۸) وی حکومت اسلامی را همان دموکراسی حقیقی می‌داند و معتقد است که زمانی که پیامبر از مکه به مدینه هجرت فرمودند، مردم مدینه ایشان را رئیس دولت انتخاب کردند. (حائری، ۱۳۸۴ الف: ۴۷۲) اما این که پیامبران فراتر از مقام هدایت، وظیفه پیاده‌سازی عدالت و حکومت را نیز لزوماً برعهده گیرند و این وظیفه جزئی از مقام نبوت عامه محسوب گردد، به زعم وی نه از محتوی قاعده لطف قابل استخراج است و نه از مدلول مطابق، تضمینی یا التزامی دلایل دیگر نبوت تلقی می‌شود. (حائری، ۱۹۹۵: ۱۶۱) وی بر همین اساس امامت را هم مفهومی سیاسی قلمداد نمی‌کند و معتقد است که:

«امامت هیچ ارتباطی به حکومت سیاسی ندارد. امامت يك مقام معنوي است، مقام خدایي و الهي معنوي است که ما معتقدیم که حضرت امیر بعد از حضرت رسول آن مقام را داشتند و آن مقام همیشه برای حضرت امیر بوده. اما بعد از عثمان، یعنی بعد از ابوبکر، عمر، عثمان آن وقت مردم ایشان را خلیفه کردند، و به مقام خلافت رهبر سیاسی رساندند. پس خلافت غیر از امامت است.» (حائری ۱۳۸۱: ۷۷)

حائری یزدی در همین راستا مفهوم عدالت را هم از مفهوم امامت و رهبری جدا کرده و به شکل عرفی بازتعریف می‌کند. او معتقد است که قیام به عدل و پیاده‌سازی عدالت و برقراری نظم که به معنای ایجاد یک حکومت مسئول جهت اداره امور جاری کشور است، به خود مردم همان کشور واگذار شده است نمی‌توان آن را ذیل وظیفه رهبران الهی قرارداد که شأن و منزلت رفیع آنها فراتر از انجام این امور جاری است. (حائری، ۱۹۹۵: ۱۶۱) وی عدالت را به سه حوزه اجتماعی، اقتصادی و قضایی تقسیم می‌کند و معتقد است که عقل عملی و نه احکام فقهی، باید معیار سنجش عدالت باشد. او ظلم را نتیجه غفلت از عقل عملی معرفی می‌کند و تأکید دارد که سیاست‌مدار عادل کسی است که تصمیماتش بر پایه عقل عرفی و مصالح عمومی باشد. (حائری، ۱۳۸۴ ب: ۱۵۵-۱۴۵)

نقد نظریه ولایت فقیه توسط حائری یزدی هم بر همین مبنا استوار است. به اعتقاد او «در حکومت عقلایی، مردم نه تنها منشأ مشروعیت‌اند، بلکه مالک حقیقی سرزمین‌اند و حاکم، وکیل آنان در اداره امور است.» (حائری، ۱۹۹۵: ۱۹۹) وی تلاش دارد تا نشان دهد که «دولت خدمتکار مردم بیش نیست. هر وقت مردم دیدند که وکلا به وظایف خود خوب عمل نمی‌کنند، آنها را از خدمت عزل و دیگری را به جایش انتخاب می‌کنند.» (حائری، ۱۳۸۴ الف: ۴۷۲) او معتقد است که ولایت فقیه در معنای سیاسی آن با این حق طبیعی مردم در تعارض قرار می‌گیرد.

حائری یزدی با نقد نظر جوادی آملی که با توسعه در معنای ولایت الهی به مباحث سیاسی و حکومتی و شمول آن نسبت به فقیه، ولایت فقیه را شعبه‌ای از ولایت الهی دانسته و جایگاه احکام ثانوی ولی فقیه را در رتبه احکام امامان و معصومان می‌بیند. (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۸۰-۵۰) دیدگاه حکمای اسلامی را مورد توجه قرار داده و معتقد است که «در لسان فلاسفه نیز ولایت الهی به معنای احاطه و قیمومیت او بر جهان هستی است و در مورد پیامبر اکرم نیز به معنای احاطه حضوری ایشان بر نظام احسن تشریعی است و مفهوماً تناسبی با فن سیاست ندارد؛ چرا که فن سیاست در ردیف علم حصولی است و از مقوله کیف نفسانی است.» (حائری، ۱۳۷۶: ۱۹۱) در کل او ولایت را معنی قیمومیت می‌داند و معتقد به تفاوت مفهوم و ماهیت آن با حکومت و حاکمیت سیاسی است؛ به زعم وی ولایت تصرف ولی امر در اموال بوده و حقوق اختصاصی شخص مولی علیه است. در حالی که حکومت یا حاکمیت سیاسی به معنای کشورداری و تدبیر امور مملکتی است (حائری، ۱۹۹۵: ۲۰۱).

بررسی تطبیقی دو دیدگاه درباره دین و دموکراسی

بررسی مقایسه‌ای دیدگاه‌های فیرحی و حائری یزدی درباره نسبت دین و دموکراسی و طرح آن به صورت دو نظریه «نظریه فقه دموکراتیک» و «نظریه وکالت مالکانه مشاع» نشان می‌دهد که نقاط اشتراک و اختلاف مهمی در این دو چهره فکری مورد مطالعه به چشم می‌خورد که بدون توجه به آن نمی‌توان مقایسه درستی از اندیشه‌های سیاسی آنها ارائه کرد.

اشتراکات دیدگاه فیرحی و حائری یزدی

مهم‌ترین اشتراک نظر هر دو آنها را باید در سه موضوع حق حاکمیت ذاتی مردم، نقد سلطنت‌های تاریخی و جایگاه قرارداد اجتماعی در تاریخ اسلام جستجو کرد. هر دو آنها حق حاکمیت را امری طبیعی و ذاتی برای عموم مردم می‌دانند. فیرحی به روشنی از حق حاکمیت مردم سخن گفته و آن را در چارچوب فقه سیاسی مدرن تحلیل کرده است. به اعتقاد وی در نظام‌های مردم‌سالار، مردم نه تنها منشأ قدرت سیاسی اند، بلکه حق دارند در تأسیس، استمرار و نظارت بر آن مشارکت داشته باشند. (فیرحی، ۱۳۹۱: ۲۴۵) حائری یزدی هم به روشنی این حق را متعلق به مردم می‌داند و معتقد بود که انسان‌ها بدون هیچ نیازی به گردهم‌آیی و قرارداد جمعی و تنها به خاطر اعمال حق مالکیت و حاکمیت، بر اموال شخصی مشاع خود حق انتخاب نماینده یا هیأت نمایندگی برای اداره حکومت را دارند. (حائری، ۱۹۹۵: ۱۰۸)

باور آنها به حق حاکمیت مردم باعث شده تا هر دو آنها سلطنت‌های تاریخی را اشکالی نامشروع از قدرت سیاسی مبتنی بر قدرت و وراثت بدانند. فیرحی سلطنت‌های تاریخی را فاقد مبنای قراردادی قلمداد کرده و معتقد است که «سلطنت‌های تاریخی، بیشتر مبتنی بر وراثت و قدرت فردی‌اند تا قرارداد اجتماعی.» (فیرحی، ۱۴۰۳: ۳۹۵) حائری یزدی هم که معتقد است «سلطنت، نوعی تملک شخصی بر سرزمین و مردم است؛ در حالی که حکومت، وکالت در تدبیر امور عمومی است که باید با رضایت و مشارکت مردم همراه باشد.» (حائری، ۱۹۹۵: ۲۰۷)

یکی دیگر از اشتراکات مهم این دو متفکر در دیدگاه آنها نسبت به مبنای حاکمیت در اسلام است که هر دو آنها بر قرارداد اجتماعی تأکید می‌کنند و معتقدند که از بیعت نوعی قرارداد سیاسی میان مردم و حاکم در صدر اسلام بوده است. فیرحی بیعت را نه صرفاً یک عمل دینی، بلکه نوعی قرارداد سیاسی تلقی می‌کند که مشروعیت پیامبر را تثبیت می‌کرد. به زعم وی «بیعت، نوعی قرارداد سیاسی است که در آن، مردم با پذیرش رهبری پیامبر، به او اختیار حکمرانی می‌دهند.» (فیرحی، ۱۴۰۳: ۹۲) حائری یزدی نیز معتقد است که «بیعت در صدر اسلام، به‌ویژه در زمان پیامبر و خلفای نخستین، نوعی اعلام وفاداری داوطلبانه و عقلانی بود که مشروعیت حکومت را از اراده مردم می‌گرفت، نه از زور یا نسب.» (حائری، ۱۹۹۵: ۱۳۵) بر همین اساس هم می‌توان دیدگاه هر دو آنها را ذیل اصحاب قرارداد اجتماعی مورد بررسی قرارداد.

تفاوت‌های دیدگاه فیرحی و حائری یزدی

مهم‌ترین نقاط افتراق میان نظریه‌های «فقه دموکراتیک» با «وکالت مالکانه مشاع» در پنج بحث اساسی قابل مشاهده می‌باشد که نخستین آن مبانی نظری متفاوت دو نظریه است که ریشه در تمایز میان فقه سیاسی با حکمت عملی دارد. مبنای نظری فیرحی در بحث از دموکراسی مبتنی بر محوریت فقه سیاسی است به زعم وی «فقه سیاسی، نه صرفاً دانش احکام حکومتی، بلکه تلاشی برای فهم نسبت میان شریعت، قدرت و جامعه مدرن است.» (فیرحی، ۱۳۹۰: ۲۵) و بر همین اساس هم نظریه «فقه دموکراتیک» را مبنایی برای حکومت دینی در عصر مدرن می‌داند. در حال که حائری یزدی به سیاست رویکردی فلسفی دارد و معتقد است که مفاهیم سیاسی و حکومتی در حیطه عقل عملی قابل طرح بوده و اساساً حکومت از مقوله عقل عملی است، نه عقل نظری؛ زیرا حکومت ناظر به تدبیر امور جامعه،

تشخیص مصالح عمومی، و اجرای عدالت است، که همگی از وظایف عقل عملی‌اند. (حائری یزدی، ۱۹۹۵: ۵۱) در واقع حائری مبنایی عرفی برای سیاست لحاظ می‌کند.

تمایز اساسی دیگر دو نظریه مربوط روش‌شناسی آنهاست. فیرحی روش تحلیل تاریخی و فقهی را به کار می‌برد و معتقد است که روش تاریخی، به‌ویژه در تحلیل اندیشه سیاسی اسلام، نه تنها یک ابزار توصیفی، بلکه ابزاری تحلیلی است که امکان فهم تطور مفاهیم را در بستر زمان فراهم می‌سازد. (فیرحی، ۱۳۸۷: ۲۳) و آن را با روش فقهی ترکیب می‌کند. او درباره روش تحلیل فقه سیاسی بر این باور است که فقه سیاسی، برخلاف فقه فردی، ناظر به ساختارها و نهادهای قدرت است و از این رو، روش آن باید بتواند مناسبات قدرت را در چارچوب فقه تحلیل کند. این روش، مبتنی بر اجتهاد و بازخوانی منابع با توجه به مقتضیات زمان است. (فیرحی، ۱۳۹۱: ۴۲) اما روش حائری کاملاً متفاوت است. او یک مبنای فلسفی در راستای توجیه قدرت سیاسی به کارگیری کرده است و استفاده از مثال‌های فقهی نظیر مالکیت مشاع صرفاً جهت توضیح نظریه‌اش است؛ اما فیرحی سعی می‌کند از طریق ایجاد صبغة نقلی برای ایده دموکراتیک خود به نوعی ظرفیت‌های دموکراتیک فقه را بازیابی کند. (فراشی، ۱۳۹۹: ۵۹)

مبنای مشروعیت سیاسی یکی دیگر از تمایزات قابل توجه دو نظریه است. فیرحی بر این باور است که «مشروعیت در اسلام، نه صرفاً الهی، بلکه محصول تعامل قدرت، دانش و تفسیر تاریخی از نصوص است.» (فیرحی، ۱۳۷۸: ۱۳۶) و بر همین اساس هم تمایز میان حق و حکم را کلید ورود به فقه دموکراتیک می‌داند؛ چرا در نگاه وی حق، متعلق به مردم و حکم، ابزار تنظیم آن است. (فیرحی، ۱۳۹۰: ۷۸) در حالی که حائری یزدی رویکردی کاملاً متفاوت به مشروعیت سیاسی دارد و آن را ناشی از وکالت مبتنی بر مالکیت طبیعی شهروندان بر سرزمین محل زندگی خود می‌داند. به اعتقاد وی «افراد جامعه نسبت به کشور خود نوعی مالکیت شخصی مشاع دارند و اداره آن را به وکالت از خود به شخص حاکم واگذار کرده‌اند.» (حائری، ۱۹۹۵: ۱۹۸)

نسبت دین و سیاست از دیگر تفاوت‌های اساسی دو نظریه است. فیرحی به تعامل دین و سیاست باور دارد و معتقد است که در اسلام، سیاست نه به مثابه امری مستقل از دین، بلکه به عنوان بخشی از سامان اجتماعی دینی تلقی می‌شود؛ با این حال، این تلقی به معنای یکی‌انگاری دین و سیاست نیست، بلکه به معنای تعامل و تأثیر متقابل آن‌هاست. (فیرحی، ۱۳۸۲: ۱۸۹) حائری یزدی اما به تفکیک نسبی دین از سیاست معتقد است و به باور وی دین برای تهذیب نفس و سعادت اخروی است، نه برای اداره امور سیاسی و اجتماعی؛ این وظیفه عقل عملی است. عقل عملی، که وظیفه‌اش تدبیر منزل و سیاست مدن است، می‌تواند بدون نیاز به شریعت، اصول حکومت عادلانه را طراحی کند. (حائری، ۱۹۹۵: ۱۰۲-۹۳)

آخرین نقطه افتراق دو نظریه به نحوه مواجهه آنها با نظریه ولایت فقیه مربوط می‌شود. فیرحی معتقد است که «نظریه ولایت فقیه، در قالب سنتی خود، مبتنی بر نصب الهی و تمرکز قدرت در نهاد فقا‌هت است؛ اما در مواجهه با دولت مدرن، نیازمند بازتعریف مفاهیم بنیادین خود است.» (فیرحی، ۱۳۹۱: ۲۴۵) به زعم وی ولایت فقیه، اگر به مثابه قیوموت بر جامعه اسلامی تلقی شود، باید با سازوکارهای عقلانی و مشارکتی دولت مدرن سازگار گردد. (فیرحی، ۱۳۹۱: ۲۶۸) در حالی حائری یزدی با نقد صریح و رد نظریه ولایت فقیه در حوزه سیاست و حکومت به صراحت بیان می‌کند که «ولایت فقیه، اگر به معنای حکومت باشد، مستلزم آن است که فقیه به طور ذاتی و بدون رضایت مردم، حق تصرف در امور آنان را داشته باشد؛ و این با اصول عقل عملی و حقوق طبیعی انسان‌ها ناسازگار است.» (حائری، ۱۹۹۵: ۲۰۴).

جدول شماره ۱: مقایسه وجوه اشتراک و افتراق رویکرد فیرحی و حائری یزدی به نسبت دین و دموکراسی (منبع: نگارنده)

محورهای مطالعه	دیدگاه فیرحی	دیدگاه حائری یزدی
نقاط اشتراک نظریه‌های «فقه دموکراتیک» و «وکالت مالکانه مشاع»	حق حاکمیت را امری طبیعی و ذاتی برای عموم مردم می‌داند.	
	سلطنت‌های تاریخی را اشکالی نامشروع از حاکمیت سیاسی مبتنی بر قدرت و وراثت می‌داند.	
	مبنای حاکمیت در اسلام را قرارداد اجتماعی می‌داند که از طریق بیعت انجام شده است.	
نقاط افتراق نظریه‌های «فقه دموکراتیک» و «وکالت مالکانه مشاع»	مبنای نظری فقه سیاسی است.	مبنای نظری حکمت عملی و فلسفه سیاسی است.
	روش‌شناسی تاریخی و فقهی	روش‌شناسی فلسفی، عقلی و عرفی
	مشروعیت سیاسی بر مبنای بازخوانی حق محور فقهی	مشروعیت سیاسی بر مبنای وکالت مالکان طبیعی سرزمین
	تعامل دین و سیاست بر مبنای بازتعریف اجتهاد فقهی مبتنی بر ضرورت‌های روزمره و عقلانیت مدرن	تفکیک نسبی دین و سیاست و تقدم عقل بر فقه
	بازخوانی و نقد ضمنی نظریه ولایت فقیه	نقد صریح و رد نظریه ولایت فقیه

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نسبت دین و دموکراسی یکی از مهم‌ترین مباحث متفکران مذهبی معاصر از عصر مشروطه تا به امروز است. بسیاری از روحانیون سنتی و نوگرا و همچنین روشنفکران مذهبی و غیرمذهبی به صورت سلبی و ایجابی به این بحث از زوایای مختلف پرداخته‌اند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تاسیس جمهوری اسلامی در ایران این بحث دوباره به صورت جدی مطرح شد. این پژوهش تلاش دارد تا دیدگاه‌های دو نفر از چهره‌های مهم روحانیون دانشگاهی که در این خصوص به نظریه‌پردازی ابتکاری پرداخته‌اند را به صورت مقایسه‌ای مورد بررسی قرار دهد.

نظریه فقه دموکراتیک داود فیرحی و نظریه وکالت مالکانه مشاع مهدی حائری یزدی در این پژوهش مورد مقایسه قرار گرفته است. بررسی انجام شده نشان می‌دهد که آنها به طور جدی دغدغه دموکراسی داشته و هر دو تلاش دارند تا الگویی از نسبت دین و دموکراسی را با توجه به آموزه‌های دینی و اقتضائات دنیای مدرن صورتبندی کنند. هر دو نظریه ضمن اشتراکاتی نظیر توجه به حق حاکمیت طبیعی و ذاتی برای مردم، نقد سلطنت‌های تاریخی به عنوان اشکال نامشروع حکومت و توجه به بحث بیعت به عنوان نوعی قرارداد اجتماعی در صدر اسلام، تفاوت‌های مهمی هم دارند.

بررسی انجام شده نشان از تمایزات عمده میان این دو نظریه دارد که شامل مواردی نظیر تفاوت در مبانی نظری آنها است که ریشه در تمایز میان فقه سیاسی با حکمت عملی دارد. تمایز مهم دوم مربوط به روش‌شناسی متفاوت آنها است که یکی تاریخی و فقهی و دیگری فلسفی، عقلی و عرفی است. افتراق سوم به مبنای مشروعیت سیاسی در دو نظریه مربوط می‌شود؛ که یکی مشروعیت سیاسی را بر اساس نگرش حق محورانه در فقه سیاسی می‌داند و دیگری آن را در وکالت مالکان طبیعی سرزمین جستجو می‌کند. نسبت دین و سیاست چهارمین تفاوت اساسی دو نظریه است که یکی تعامل آنها را بر مبنای بازتعریف اجتهاد فقهی و عقلانیت مدرن توصیه می‌کند و دیگری ضمن تفکیک نسبی آنها به تقدم عقل عرفی بر فقه سنتی تاکید دارد. آخرین نقطه اختلاف مربوط به دیدگاه آنها درباره نظریه ولایت فقیه است؛ که یکی به دنبال بازتعریف دموکراتیک آن است و دیگری به نقد و رد صریح آن در حوزه سیاست معتقد است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسنده به تنهایی مقاله را به نگارش درآورده است.

اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید اوست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسنده قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسنده از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ثبوت، اکبر (۱۳۹۵) آزادی و استبداد در نگاه آخوند خراسانی، تهران: انتشارات وایا.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵) «سیری در مبانی ولایت فقیه»، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۱، صص ۵۰-۸۰.
- حائری یزدی، مهدی (۱۹۹۵)، حکمت و حکومت، لندن: شادی.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۷۶) «گفت و گوهایی خردمندانه درباره حکومت اسلامی»، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۳ صص ۱۹۱-۱۸۵.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۷۹) «علم حضوری و علم حصولی»، مترجم: سیدمحسن میری، فصلنامه ذهن، ش ۱.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۸۱) خاطرات دکتر مهدی حائری یزدی، به کوشش حبیب لاجوردی، تهران: کتاب نادر.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۸۴ الف) جستارهای فلسفی (مجموعه مقالات)، به اهتمام عبدالله نصری، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۸۴ ب) کاوش‌های عقل عملی: فلسفه اخلاق، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۸۷) «اسلام و دموکراسی»، سیاست‌گری و سیاست‌اندیشی، ترجمه و تدوین مسعود رضوی، تهران: علم.
- حقیقت، سیدصادق (۱۳۹۹) بررسی و نقد متون سیاسی در حوزه اسلام و ایران، تهران: کویر.
- طباطبائی، سیدجواد (۱۳۹۵) تاملی درباره ایران: جلد نخست: دیباجه‌ای بر نظریه انحطاط ایران با ملاحظات مقدماتی در مفهوم ایران، تهران: مینوی خرد.
- طباطبائی، سیدجواد (۱۳۹۷) ملاحظات درباره دانشگاه، تهران: مینوی خرد.

- طباطبائی، سیدجواد (۱۳۹۸) ملت، دولت و حکومت قانون: جستار در بیان نص و سنت، تهران: مینوی خرد.
- فراتی، عبدالوهاب (۱۳۹۹) «فقه و دولت مدرن از منظر داود فیرحی»، فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۹۹، صص ۷۲-۵۳.
- فیرحی، داود (۱۳۷۸) قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)، تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۳۸۰) «دولت اسلامی و تولیدات فکر دینی»، نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۵۱، بهار. صص ۱۹۶-۱۵۷.
- فیرحی، داود (۱۳۸۲) نظام سیاسی و دولت در اسلام، تهران، انتشارات سمت.
- فیرحی، داود (۱۳۸۶) تاریخ تحول دولت در اسلام، قم: دانشگاه مفید.
- فیرحی، داود (۱۳۸۷) روش‌شناسی دانش سیاسی در تمدن اسلامی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- فیرحی، داود (۱۳۸۹) دین و دولت در عصر مدرن: دولت اسلامی و تولیدات فکر سیاسی، تهران: رخداد نو.
- فیرحی، داود (۱۳۹۰) فقه و سیاسی در ایران معاصر (فقه سیاسی و فقه مشروطه)، تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۱) فقه و سیاست در ایران معاصر (تحول حکومت‌داری و فقه حکومت اسلامی)، تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۴) آستانه تجدد: در شرح تنبیه‌الامه و تنزیه‌الملله، تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۶) فقه و حکمرانی حزبی، تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۹) «ایران‌شهری و مساله ایران»، فصلنامه دولت‌پژوهی، شماره ۱۲، بهار. صص ۲۸-۱.
- فیرحی، داود (۱۴۰۰) دولت مدرن و بحران قانون: چالش قانون و شریعت در ایران معاصر، تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۴۰۳) پیامبری و قرارداد: نظریه‌ای درباره سیره حکمرانی پیامبر اسلام (ع) بر اساس الگوی قرارداد، تهران: نشر نی.
- کدیور، محسن (۱۳۷۶) نظریه‌های دولت در فقه شیعه، تهران: نشر نی.
- لاک، جان (۱۳۹۱) رساله‌ای درباره حکومت، ترجمه حمید عضدانلو، تهران: نشر نی.
- لاک، جان (۱۳۳۵) رساله‌ای درباره فهم بشر، ترجمه منوچهر بزرگمهر، کتابخانه طهوری.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲) نظام حقوق زن در اسلام، تهران: صدرا.
- مؤمن‌قمی، محمد (۱۳۹۳) حکومت حکیمانه: نقد نظریه حکمت و حکومت، تقریر و تدوین محمد مهدی بهداروند، قم: دفتر نشر معارف.
- مهدوی‌زادگان، داود (۱۳۹۲) کدام حکمت، کدام حکومت، تهران: امیرکبیر.
- میرموسوی، سیدعلی (۱۳۸۳) «آموزه مالکیت مشاع و مردم‌سالاری» نامه مفید، شماره ۴۴، مهر و آبان. صص ۱۷۸-۱۵۳.
- نائینی، محمدحسین (۱۳۸۲) تنبیه‌الامه و تنزیه‌الملله، به کوشش تصحیح سید جواد ورعی، قم: بوستان کتاب.
- نوری، شیخ فضل‌الله (۱۳۶۳) «رساله حرمت مشروطه»، رسائل، اعلامیه‌ها و مکتوبات و روزنامه شهید فضل‌الله نوری، گردآوری محمد ترکمان، تهران: موسسه رسا.

Dunn, John (1980) "Consent in the Political Theory of John Locke", Reprinted in his **Political Obligation in its Historical Context: Essays in Political Theory**, Cambridge: Cambridge University Press.

Thompson, Martyn (2019) **Ideas of Contract in English Political Thought in the Age of John Locke**, Routledge.

Waldron, Jeremy (1988) **John Locke and the Theory of Property**, Cambridge: Cambridge University Press.

Waldron, Jeremy (2002) **God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought**. Cambridge: Cambridge University Press.

Forster, Greg (2005) **John Locke's Politics of Moral Consensus**, Cambridge: Cambridge University Press.

Forstrom, Joanna (2011) **John Locke and Personal Identity**, Bloomsbury Publishing.

References

- Dunn, John (1980). "Consent in the Political Theory of John Locke", Reprinted in his *Political Obligation in its Historical Context: Essays in Political Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Feirahi, Davood (1999). *Power, Knowledge, and Legitimacy in Islam (The Middle Period)*. Tehran: Ney Publishing.
- Feirahi, Davood (2001). "The Islamic State and the Production of Religious Thought." *Journal of the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran*, no. 51, Spring, pp. 157–196.
- Feirahi, Davood (2003). *The Political System and the State in Islam*. Tehran: SAMT.
- Feirahi, Davood (2007). *The History of the Transformation of the State in Islam*. Qom: Mofid University.
- Feirahi, Davood (2008). *Methodology of Political Knowledge in Islamic Civilization*. Qom: Research Institute for Islamic Sciences and Culture.
- Feirahi, Davood (2010). *Religion and the State in the Modern Era: The Islamic State and the Production of Political Thought*. Tehran: Rokhdat-e Now.
- Feirahi, Davood (2011). *Fiqh and Politics in Contemporary Iran (Political Fiqh and Constitutional Fiqh)*. Tehran: Ney Publishing.
- Feirahi, Davood (2012). *Fiqh and Politics in Contemporary Iran (The Transformation of Governance and the Jurisprudence of Islamic Government)*. Tehran: Ney Publishing.
- Feirahi, Davood (2015). *Threshold of Modernity: An Explanation of Tanbih al-Ummah and Tanzih al-Millah*. Tehran: Ney Publishing.
- Feirahi, Davood (2017). *Fiqh and Party Governance*. Tehran: Ney Publishing.
- Feirahi, Davood (2020). "Iranian-ness and the Iran Question." *Quarterly Journal of State Studies*, no. 12, Spring, pp. 1–28.
- Feirahi, Davood (2021). *Modern State and the Crisis of Law: The Challenge of Law and Sharia in Contemporary Iran*. Tehran: Ney Publishing.
- Feirahi, Davood (2024). *Prophethood and Contract: A Theory on the Governance Practice of the Prophet of Islam Based on the Contract Model*. Tehran: Ney Publishing.
- Forati, Abdolwahab (2020). "Fiqh and the Modern State from the Perspective of Davood Firohi." *Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, no. 24, Summer 2020, pp. 53–72.
- Forster, Greg (2005) *John Locke's Politics of Moral Consensus*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Forstrom, Joanna (2011) *John Locke and Personal Identity*, Bloomsbury Publishing.
- Haghighat, Seyed Sadegh (2020). *A Study and Critique of Political Texts in the Sphere of Islam and Iran*. Tehran: Kavir.
- Haeri Yazdi, Mehdi (1995). *Wisdom and Government*. London: Shadi.
- Haeri Yazdi, Mehdi (1998). "Dialogues on Islamic Government." *Islamic Government Quarterly*, no. 3, pp. 185–191.
- Haeri Yazdi, Mehdi (2000). "Knowledge by Presence and Knowledge by Acquired Concept." Translated by Seyed Mohsen Miri. *Mind Quarterly*, no. 1.
- Haeri Yazdi, Mehdi (2002). *Memoirs of Dr. Mehdi Haeri Yazdi*. Edited by Habib Ladjevardi. Tehran: Nader Book.
- Haeri Yazdi, Mehdi (2005a). *Philosophical Essays (Collected Articles)*. Edited by Abdullah Naseri. Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Haeri Yazdi, Mehdi (2005b). *Investigations into Practical Reason: Philosophy of Ethics*. Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Haeri Yazdi, Mehdi (2008). "Islam and Democracy." In *Politics and Political Thought*, translated and edited by Masoud Razavi. Tehran: Elm.
- Javadi Amoli, Abdullah (1996). "A Survey of the Foundations of Guardianship of the Jurist (Wilayat al-Faqih)." *Islamic Government Quarterly*, no. 1, pp. 50–80.
- Kadivar, Mohsen (1998). *Theories of the State in Shiite Jurisprudence*. Tehran: Ney Publishing.
- Locke, John (1956). *An Essay Concerning Human Understanding*. Translated by Manouchehr Bozorgmehr. Tahouri Library.
- Locke, John (2012). *An Essay Concerning Government*. Translated by Hamid Azdanlu. Tehran: Ney Publishing.
- Mehdi-Zadegan, Davood (2013). *Which Wisdom, Which Government*. Tehran: Amir Kabir.
- Mirmousavi, Seyed Ali (2004). "The Doctrine of Common Ownership and Democracy." *Mofid Letters*, no. 44, Mehr–Aban, pp. 153–178.
- Mo'men-Qomi, Mohammad (2014). *Wise Government: A Critique of the Theory of Wisdom and Government*. Reported and edited by Mohammadmahdi Behdarvand. Qom: Office of Religious Publications.
- Motahhari, Morteza (2013). *The Islamic System of Women's Rights*. Tehran: Sadra.
- Na'ini, Mohammad Hossein (2003). *Tanbih al-Ummah and Tanzih al-Millah*. Edited by Seyed Javad Varayi. Qom: Bustan-e Ketab.

- Ragin, Charles C. (1994). *Constructing Social Research: The Unity and Diversity of Method*. California: Pine Forge Press.
- Sabet, Akbar (2016). *Freedom and Despotism in the View of Akhund Khurasani*. Tehran: Vaya Publications.
- Sartori, Giovanni (1994). "Comparing and Miscomputing". *Journal of Theoretical Politics*, 3 (3):243-257.
- Tabatabaei, Seyed Javad (2016). *A Reflection on Iran: Volume One: An Introduction to the Theory of Iran's Decline with Preliminary Notes on the Concept of Iran*. Tehran: Minou-ye Kherad.
- Tabatabaei, Seyed Javad (2018). *Notes on the University*. Tehran: Minou-ye Kherad.
- Tabatabaei, Seyed Javad (2019). *Nation, State, and the Rule of Law: Essays on the Text and Tradition*. Tehran: Minou-ye Kherad.
- Thompson, Martyn (2019). *Ideas of Contract in English Political Thought in the Age of John Locke*, Routledge.
- Waldron, Jeremy (1988). *John Locke and the Theory of Property*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Waldron, Jeremy (2002). *God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.